

Περιεχόμενα

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση	11
<i>Ευγενία Σηφάκη</i>	
Εισαγωγή στην έκδοση του 2007	15
Εισαγωγή στην αρχική έκδοση	29
1. Τι είναι ιδεολογία;	37
2. Ιδεολογικές στρατηγικές	85
3. Από τον Διαφωτισμό στη Δεύτερη Διεθνή	131
4. Από τον Lukács στον Gramsci	177
5. Από τον Adorno στον Bourdieu	225
6. Από τον Schopenhauer στον Sorel	279
7. Λόγος και ιδεολογία	331
Επίλογος	373
Για περαιτέρω ανάγνωση	378
Ευρετήριο ονομάτων	379
Ευρετήριο όρων	382

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ 2007

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ μας έχουν υπερφалаγγίσει. Σήμερα αποτελούν το ένα τέταρτο της ανθρωπότητας και έως το 2025 θα είναι το ένα τρίτο. Στην Ιταλία το ποσοστό γεννήσεων έχει πέσει σε 1,1 παιδί ανά γυναίκα. Θα μας ξεπεράσουν σε αριθμούς... Υφίσταται επείγουσα ανάγκη –δεν το βλέπετε;– να πούμε: «Η μουσουλμανική κοινότητα, μέχρις ότου τακτοποιήσει τα του οίκου της, θα πρέπει να υποφέρει». Πώς να υποφέρει; Να μην τους επιτρέπεται να ταξιδέψουν. Εν συνεχεία απέλαση, καταστολή των ελευθεριών. Σωματικοί έλεγχοι σε άτομα που μοιάζουν να είναι από τη Μέση Ανατολή ή από το Πακιστάν... Διακρίσεις, έως ότου υποφέρει ολόκληρη η κοινότητα και αρχίσουν να βάζουν στα παιδιά τους όρια...¹

Δεν πρόκειται για τις ασυναρτησίες κάποιων τραμπούκων του Βρετανικού Εθνικού Κόμματος, αλλά για τις απόψεις του μυθιστοριογράφου Martin Amis, πεφωτισμένου καθοδηγητή του αγγλικού μητροπολιτικού λογοτεχνικού κόσμου. Ίσως υπάρχει γενετικά κάποια δικαιολογία για αυτό το τρισάθλιο μείγμα κακίας και υστερίας: εξάλλου ο πατέρας του Amis, ο Kingsley, ήταν ένας ρατσιστής και αντισημίτης μέθυσος, ένας φανατικός υβριστής των γυναικών, των ομοφυλόφιλων και των φιλελευθέρων, και ο Amis υιός έχει διδαχθεί από αυτόν σαφώς περισσότερα από το πώς να διαμορφώνει μια δηκτική φράση. Κι όμως, δεκαέξι χρόνια πριν, όταν πρωτοδημοσιεύθηκε η *Ιδεολογία*,

1. Daniel Soar, *London Review of Books*, 4 Ιανουαρίου 2007, σ. 14.

είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα αντιμετώπιζε αυτά τα βάρβαρα συναισθήματα με τη δέουσα περιφρόνηση. Εκείνη την περίοδο αναμφίβολα θα αναγνώριζε την ασχετοσύνη και τον παραλογισμό της πεποίθησης πως ο αυταρχισμός και η αδικία μπορούν να εξασφαλίσουν την προάσπιση της ελευθερίας. Δεν είναι μόνο ότι μια πολιτική σαν αυτή είναι ηθικά απαράδεκτη. Είναι και ότι δεν λειτουργεί. Για την ακρίβεια, κάνει τα πράγματα απείρως χειρότερα. Αν ο ιδεολόγος δεν ακούσει τη φωνή της λογικής, τότε ίσως το κάνει ο πραγματιστής.

Αυτό που μεσολάβησε από τον Amis τότε στον τωρινό Amis ήταν φυσικά ο επονομαζόμενος «πόλεμος ενάντια στην τρομοκρατία». Αυτός είναι που ενέπνευσε μια δράκα φιλελευθέρων και αριστερών του κύκλου του, μαζί με ένα ευρύτερο φάσμα σχολιαστών και διανοουμένων, να υπερασπιστούν τη δυτική ελευθερία με το να την υπονομεύουν ενεργά, επιβεβαιώνοντας έτσι το απόφθεγμα του Nietzsche ότι εκείνοι που αγωνίζονται ενάντια σε τέρατα μετατρέπονται οι ίδιοι σε τέρατα. Για να μη μιλήσουμε για την επικύρωση της παρανοϊκής ισλαμο-φονταμενταλιστικής θέασης της δυτικής ελευθερίας ως μέγιστης υποκρισίας. Ο Οσάμα Μπιν Λάντεν θα πρέπει να νιώθει ικανοποιημένος που του έλαχαν τέτοιοι απίθανοι σύμμαχοι. Η μόνη ατέλεια στο επιχείρημα του Amis, θα τολμούσε να πει κανείς, είναι ότι είναι πολύ περιορισμένο. Γιατί να το εφαρμόζουμε μόνο στις δυτικές κοινωνίες; Τα μουσουλμανικά έθνη, εξάλλου, έχουν εξαιρετικούς λόγους να υποπτεύονται ότι θέλουν το κακό τους άνθρωποι που μοιάζουν να είναι από το Τέξας ή το Τουίκενχαμ. Πράγματι, τη στιγμή που γράφω αυτές τις γραμμές, ένας μεγάλος αριθμός τέτοιων εύκολα αναγνωρίσιμων τύπων σπέρνει το χάος και τη δυστυχία στο Ιράκ και στο Αφγανιστάν. Δεν θα ήταν συνετό, για παράδειγμα, οι Σαουδάραβες ή οι Υεμένιοι να κάνουν δημόσιο σωματικό έλεγχο στους Δυτικούς, να τους απελαύνουν, ή άλλως να κλοτσούν κατά γης τα κεφάλια τους; Στην τελική, έχουμε σφαγιάσει πολύ περισσότερους Άραβες ανά τους αιώνες από τον αριθμό των ατόμων που χάθηκαν στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου.

Εάν ο Martin Amis αναγκαζόταν διά της βίας να κατεβάσει τα παντελόνια του στους δρόμους του Νταμάρ ή του Ντάμκατ, θα μπορού-

σε, με το δίκιο του, να διαμαρτυρηθεί στις αρχές ότι δεν επιθυμούν όλοι οι Δυτικοί να βλάψουν τον αραβικό κόσμο· ότι μόνο μια μικρή ομάδα είναι ισλαμοφοβικοί· και ότι το να χαρακτηρίζονται όλοι συλλήβδην ως πιθανοί δολοφόνοι είναι ξεκάθαρος ρατσισμός. Όμως [σύμφωνα με τη λογική του ίδιου του Amis], οι Υεμένιοι ίσως να μην είχαν άδικο αν κώφευαν μπροστά σε τέτοια ανίσχυρα φιλελεύθερα παρακάλια. Η αδικία, σε τελική ανάλυση, είναι σίγουρα ένα αντάξιο τίμημα προκειμένου να επιτευχθεί η ασφάλεια. Συμφέρει να πεθάνει ένας μυθιστοριογράφος, ή κάμποσοι από αυτούς, για τον λαό. Ο Στάλιν δεν φαίνεται να είναι ο αγαπημένος ιστορικός χαρακτήρας του Amis, υπάρχει ωστόσο μια γερή δόση σταλινισμού στη σημερινή δεξιόστροφη ιδέα ότι ορισμένες σκαιότητες δικαιολογούνται από τον επιδιωκόμενο σκοπό. Όχι μόνο η άσκηση βίας σε πραγματικούς ή δυνητικούς εγκληματίες, αλλά και η υπολογισμένη παρενόχληση ενός ολόκληρου πληθυσμού. Ο Amis δεν προτείνει τέτοιες τακτικές μόνο για εγκληματίες ή υπόπτους· τις προτείνει ως τρόπο ταπείνωσης και προσβολής ενός τυχαίου δείγματος ανδρών και γυναικών, ούτως ώστε να γυρίσουν πίσω στην πατρίδα τους και να διδάξουν στα παιδιά τους να φέρονται όμορφα στους λευκούς. Κάτι σε αυτή τη λογική μοιάζει να κωλαίνει.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι φανατικοί милитаристές κάθε τύπου πρέπει να αποτρέπονται βίαια από το να κόβουν τα κεφάλια άλλων ανθρώπων, και ότι αυτό προϋποθέτει την εγρήγορση και την ισχύ του νόμου. Αυτό που πρέπει να αμφισβητηθεί είναι η θέση που υποφώσκει για τον Amis και τους ομοίους του ως αυτονόητη σε αυτή την αναγκαιότητα: ότι ο πολιτισμός και η βία είναι αντιθετικά και ότι το ζεύγος αυτό μπορεί χονδρικά να μεταφραστεί σε Δύση και Ανατολή. Ο πολιτισμός είναι πράγματι πολύτιμος· αλλά η αλήθεια είναι ότι και ο ίδιος θεμελιώθηκε με τη βία –με απάτη, εισβολή, επανάσταση, εξόντωση και άλλα παρόμοια–, και ότι αυτή η ωμή βία μετουσιώθηκε ακολούθως σε εκείνες ακριβώς τις δυνάμεις που σήμερα τον προστατεύουν: νόμο, ένοπλες δυνάμεις και τα λοιπά. Το ζήτημα αυτό παρουσιάζεται εναργέστερα από τους αρχαίους Έλληνες τραγικούς. Ο

Πενθέας, αδιάλλακτος κυβερνήτης της Θήβας στις *Βάκχες* του Ευριπίδη, αρνείται να δεχτεί στην πόλη τον Διόνυσο, τον θεό της εξέγερσης, και με τη βάρβαρη εκδίωξή του πυροδοτεί μια στυγερή αιματοχυσία, και μετατρέπεται ο ίδιος σε εικόνα ακριβώς του τρόμου που αποστρέφεται. Με περισσότερη σοφία, η Αθηνά, στο τέλος της *Ορέστειας* του Αισχύλου, καλωσορίζει στην πόλη τις ολέθριες Ερινύες, μετατρέποντάς τις σε Ευμενίδες, δηλαδή καλόγνωμες, που θα συμβάλουν στην προστασία της².

Δεν ισχυρίζομαι ότι θα έπρεπε να υποδεχτούμε με τιμές τον Οσάμα Μπιν Λάντεν στο παλάτι του Γουέστμινστερ. Ο ισχυρισμός μου είναι ότι οι πολιτισμοί που αδυνατούν να αναγνωρίσουν τη βία στον δικό τους πυρήνα –που αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν ότι υπάρχει κάτι στην καρδιά του ανθρώπινου πολιτισμού το οποίο είναι βαθιά αντιθετικό με αυτόν– είναι πιθανό να διαπράξουν ύβρη, να δείξουν υπερβάλλοντα ζήλο στην πάταξη των εχθρών τους και να οδηγηθούν στον αφανισμό. Για τον Freud του έργου *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*³, η βία πρέπει να χαλιναγωγηθεί από τον πολιτισμό για να συμβάλει στη δημιουργία του· υπάρχει ωστόσο πάντα κάτι το υπερβολικό και αναρχικό σε αυτή την ευμετάβλητη δύναμη, την οποία ο Freud ονομάζει *Θάνατο* ή ενόρμηση θανάτου· και αυτή η υπερβολή μπορεί να στραφεί ενάντια στην έννοια του πολιτισμού. Αυτό που συγκροτεί τον ανθρώπινο πολιτισμό απειλεί επίσης να τον καταστρέψει. Η ανάγκη για τάξη είναι δυνητικά ολέθρια. Οι ίδιες οι δυνάμεις που προορίζονται να δαμάσουν το χάος είναι μυστικά ερωτευμένες μαζί του. Υπάρχει μια παρανοϊκή ορμή για τάξη, καθώς και μια μη παθολογική. Η παρανοϊκή είναι μια γκροτέσκα καρικατούρα της φυσικής μας επιθυμίας για ειρήνη και ασφάλεια, που σπέρνει τον όλεθρο γύρω της. Αυτό το μαθαίνουμε από την αρχαία ελληνική σοφία, όχι μόνο από τους σύγχρο-

2. Έχω πραγματευτεί αυτά τα ζητήματα πιο διεξοδικά στο βιβλίο *Ιερός Τρόμος*, μτφρ. Δέσποινα Λαμπαδά & Δημήτρης Φιλιππουπολίτης, Πατάκης, Αθήνα, 2007.

3. [Σ.τ.Μ.] Βλ. Σίγκμουντ Φρόυντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Γιώργος Βάμβαλης, Επίκουρος, Αθήνα, 2013.

νους φιλελευθέρους. Το ζήτημα δεν είναι να είναι κανείς αδιάφορος για την ασφάλειά του ή να υποκύπτει σε συναισθηματικές φιλελεύθερες αυταπάτες για τους εχθρούς του. Το ζήτημα έγκειται σε μια μυστική συνενοχή μεταξύ τάξης και χάους, πολιτισμού και βίας, καθώς η ίδια η ανάγκη να περιφρουρήσουμε την επικράτειά μας μπορεί να πυροδοτήσει μια άλογη μανία, που απειλεί να την κατακρημνίσει.

Στην περίπτωση της αττικής τραγωδίας, αυτοί που διαλύουν και αποκαλύπτουν αυτή τη συνενοχή είναι οι ισχυροί και γνώστες οι οποίοι, καθώς έρχονται αντιμέτωποι με τον ξένο και τον απόκληρο, είναι σε θέση να αναγνωρίσουν αυτό το αντικείμενο του σκότους ως δικό τους. Το θεολογικό όνομα αυτής της αυτοαναγνώρισης είναι η μετάνοια. Ακριβώς τη στιγμή που ο βασιλιάς διακρίνει μια τρομακτική εικόνα του εαυτού του σε εκείνους που εξορίζει ή εξευτελίζει, είναι που αρχίζει να αχνοφέγγει η πιθανότητα εξιλέωσης. Και είναι σε αυτό το σημείο που κλείνει η θηβαϊκή τριλογία του Σοφοκλή, καθώς ο Θησέας, ο βασιλιάς, παίρνει τεράστιο ρίσκο και καλωσορίζει τον τυφλό μιανό Οιδίποδα στην πόλη. Συνήθως στην αρχαία μυθολογία το τέρας προ των πυλών κατά κάποιον τρόπο αποκαλύπτεται ως μια τρομακτική εκδοχή του εαυτού. Αυτό δεν σημαίνει ότι προτείνουμε, εν είδει φιλελεύθερου παροξυσμού αυτομαστιγώματος, να αναγνωρίσουμε την εικόνα μας σε εκείνους που καίνε αθώα παιδιά μέχρι θανάτου ή σε φανατικούς που ανατινάζουν τρένα γεμάτα εργαζομένους που πάνε στη δουλειά τους. Αλλά περιλαμβάνει όντως την παραδοχή ότι τα χέρια της Δύσης κάθε άλλο παρά καθαρά είναι όσον αφορά τις αδικίες που οδηγούν άνδρες και γυναίκες σε αυτά τα ηθικά αίσχνη· και αυτή η παραδοχή δεν σημαίνει ότι είμαστε συνένοχοι σε τέτοιες πράξεις, όπως άλλωστε η απαρίθμηση των αιτιών του ναζισμού δεν σημαίνει ότι τον επιδοκιμάζουμε.

Από μια άποψη, αυτό το βιβλίο έχει γεράσει πολύ γρήγορα. Διότι ξεκινά σχολιάζοντας το παράδοξο γεγονός ότι η έννοια της ιδεολογίας είναι εκτός μόδας μεταξύ των διανοουμένων, ακριβώς τη στιγμή που στην πραγματικότητα βρίσκεται στο απόγειό της. Ο ισλαμικός φονταμενταλισμός αναφέρεται στις πρώτες γραμμές της Εισαγωγής· αλλά τό-

τε παρέμενε ένα καθουσιαστικά απομακρυσμένο φαινόμενο. Τα όπλα του δεν είχαν ακόμη ισοπεδώσει κτίρια στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρόλο που είχαν σπείρει τον όλεθρο σε άλλα σημεία. Μπορούσαμε ακόμη να ισχυριστούμε ότι ζούσαμε, καλώς ή κακώς, σε μια μετα-ιδεολογική εποχή. Οι ιδεολόγοι ήταν άλλος κόσμος, όπως παρατήρησε κάποτε ο Raymond Williams για τις μάζες. Η υπόθεση ότι το πνεύμα των χοντροκέφαλων δυτικών σοβινιστών μπορεί να κρύβεται σε κάποιους αόριστα προοδευτικούς Άγγλους μυθιστοριογράφους, για να μην πούμε σε *bien pensant* ριζοσπάστες δημοσιογράφους, θα έμοιαζε εξωφρενική εκείνη την εποχή.

Δεν ήταν ωστόσο η 11η Σεπτεμβρίου που τα ξεκίνησε όλα. Η ιστορία τρόμου γνωστή ως η Επιστροφή των Ιδεολόγων δεν ξεκίνησε με τον ισλαμικό ριζοσπαστισμό. Όσο το Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου βρισκόταν ακόμη στη θέση του, μια αποκλίνουσα ομάδα της ακροδεξιάς πτέρυγας πολιτικών και διανοουμένων στις ΗΠΑ είχε ήδη εκκολάψει τα σχέδιά της για έναν νέο αμερικανικό παγκόσμιο ιμπεριαλισμό, ευφυώς μεταμφιεσμένο σε δώρο ευγενών προθέσεων προς τις σκοτεινότερες περιοχές του πλανήτη. Η είσοδος αυτών των δογματικών και φανατικών στον Λευκό Οίκο υπό τον Τζορτζ Γ. Μπους ήταν το σημαντικό σημείο καμπής – ένα συμβάν σχεδόν τόσο περίεργο, θα έλεγε κανείς, όσο το να μπουν σαϊεντολόγοι σύμβουλοι στην Ντάουνινγκ Στριτ 10 ή το να περιπολούν φουσκωτοί του *Κώδικα Da Vinci* στους διαδρόμους του Μεγάρου των Ηλυσίων.

Τίποτα από αυτά δεν ήταν απάντηση στην ισλαμική τρομοκρατία. Ήταν μια αντίδραση στη μακροχρόνια αποτυχημένη ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών ως παγκόσμιας δύναμης, ενώ αντίστοιχα η ισλαμική τρομοκρατία είναι, ως επί το πλείστον, μια αντίδραση στη συνεχιζόμενη κυριαρχία της. Η πιο ισχυρή φιλελεύθερη δημοκρατία στον κόσμο αποφάσισε να δηλώσει ανοιχτά ότι είναι ιδεολογική, ακριβώς τη στιγμή που ο πιο αφοσιωμένος υπηρέτης της, το Ηνωμένο Βασίλειο (όπως ο Σάντσο Πάντσα του Δον Κιχώτη, θα μπορούσαμε να πούμε), απέσυρε τα ιδεολογικά του όπλα την επαύριον του θατσερισμού και ανήγγειλε θαρρετά το τέλος, αν όχι της Ιστορίας, τουλάχιστον

στον της πολιτικής, αριστεράς και δεξιάς. Η αντίθεση δεν ήταν τελείως αναπάντεχη: αυτή η δραματική επιστροφή της ιδεολογίας ήταν πιο πιθανό να συμβεί σε μια κοινωνία όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, που ούτως ή άλλως συνηθίζει να επιδεικνύει υπερήφανα τα ιδρυτικά της δόγματα, πράγμα αντίθετο με τα βρετανικά ήθη. Η πολιτική ρητορική σε ένα έθνος που βασίζεται στις αφαιρέσεις του Διαφωτισμού είναι πιο φωνασκούσα και απροκάλυπτη, λιγότερο πραγματιστική και χαμηλόφωνη από ό,τι σε έναν εμπειριστικό πολιτισμό, για τον οποίο οι αφαιρέσεις είναι περισσότερο μέρος του προβλήματος παρά η λύση του. Ένας Βρετανός πολιτικός δεν θα μπορούσε να αναφερθεί στον Θεό χωρίς να προκαλέσει αμνηχανία στους περισσότερους ακροατές του· κάποιοι Αμερικανοί, αν δεν το κάνουν, θα προσβάλουν τους δικούς τους.

Φυσικά, η αλήθεια είναι ότι η ιδεολογία ήταν συνέχεια ζωντανή και ακμαιότατη. Αλλά εδώ χρησιμοποιώ τον όρο «ιδεολογία» με την καθημερινή έννοια της λέξης που πραγματεύομαι στις αρχικές σελίδες του βιβλίου: μια κατάσταση στην οποία η δράση καθορίζεται από ένα αυστηρό σύστημα αμετάβλητης, υπεραπλουστευτικής θεωρίας. Ή, όπως το θέτει ο κοινωνιολόγος Emile Durkheim, «η χρήση εννοιών που κυριαρχούν στην αντιπαραβολή των γεγονότων, αντί να προέρχονται από αυτήν», που είναι μια αρκετά περιεκτική περιγραφή της συλλογής πληροφοριών οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για να δικαιολογηθεί η εισβολή στο Ιράκ το 2003. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως πολύ λίγες κυβερνήσεις συμπεριφέρονται στην πραγματικότητα με αυτό τον τρόπο. Η Γαλλία σε μια σύντομη περίοδο της Επανάστασής της αποτελεί σπάνια εξαίρεση. Τα κομμουνιστικά κράτη διαχειρίστηκαν τα του οίκου τους κατ' αυτό τον τρόπο σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά έπειτα επιδίωξαν υπογείως, για πραγματιστικούς λόγους, να παρακάμψουν τον επίσημο θεωρητικό τους ζήλο. Οι ναζι υπέταξαν την πραγματικότητα στην ιδεολογία μέχρι του σημείου να δημιουργήσουν το Ολοκαύτωμα· αλλά θα ήταν δύσκολο να χαρακτηρίσουμε ολόκληρη τη φασιστική Γερμανία με τέτοιους απόλυτους όρους. Το να βρούμε ένα κράτος που ανταποκρίνεται ξεκάθαρα σε αυτή την περιγραφή είναι σχεδόν εξίσου δύσκολο με την εύρεση ενός κράτους που να κυ-

βερνάται ενάρετα. Υπάρχει, ευτυχώς, έλλειψη σε Πολ Ποτ. Η τεράστια πολυπλοκότητα του σύγχρονου εθνικού κράτους καθιστά κάθε τέτοιον πολιτικό φονταμενταλισμό ελάχιστα πιθανό, αν και σε λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές υπάρχουν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις.

Ωστόσο, τα λόγια του Durkheim αποτελούν, την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, μια ακριβή περιγραφή της τρέχουσας διοίκησης στην Ουάσιγκτον, δεδηλωμένος στόχος της οποίας είναι να κυβερνάει σύμφωνα με την «πίστη» παρά σύμφωνα με την «πραγματικότητα». Είναι λοιπόν, μεταξύ άλλων, το τελευταίο ξέσπασμα μιας μακράς αμερικανικής παράδοσης ιδεαλισμού, όσο ποταπή και αν είναι η τωρινή της συμπεριφορά. Η περιφρόνησή της για κάτι τόσο πεζό όσο η πραγματικότητα την ευθυγραμμίζει, κάπως παράδοξα, με τη μεταμοντέρνα κουλτούρα, για την οποία η πραγματικότητα –κάπως σαν το σώμα στα χέρια του αισθητικού χειρουργού– είναι ένα εύπλαστο υλικό για να μορφοποιηθεί σε οποιοδήποτε σχήμα της αρεσκείας μας, και όχι το αδάμαστο υλικό που αντίκειται στις προσπάθειές μας να μπει σε καλούπι.

Δεν πρέπει κανείς να υπερβάλλει ως προς την καινοτομία αυτής της εξέλιξης. Η διακυβέρνηση του Ρήγκαν και της Θάτσερ δεν ήταν καθόλου ελεύθερη από αυστηρά δογματικές πολιτικές. Ωστόσο, αυτό θα μπορούσε πάντοτε να δικαιολογηθεί σε έναν βαθμό από την ύπαρξη του Ψυχρού Πολέμου. Ένας εχθρός ο οποίος είναι και ο ίδιος καθάραιμος ιδεολόγος μάς εμποδίζει από το να βάλουμε με ειλικρίνεια τις δικές μας θεμελιώδεις αξίες στο τραπέζι. Αυτή η κατάσταση, μπορεί κάποιος να υποθέσει αφελώς, επαναλήφθηκε με την άνοδο του ριζοσπαστικού Ισλάμ. Εάν η Δύση μιλά πιο έντονα και πιο ευλαβικά για την ελευθερία και τη δημοκρατία από ό,τι παλιότερα είναι επειδή, όσο και να έχουμε στιγματιστεί εμείς οι ιδεολόγοι, έχουμε αναγκαστεί από τους ευαγγελιστές του τρόμου να αντιμετωπίσουμε τις δικές μας αξίες κατά μέτωπο και να τις προωθήσουμε πιο θαρρετά. Όπως ακριβώς η Δύση που επαναπαυόταν στον συνήθη πραγματισμό της έχοντας νικήσει τους αντιπάλους της στον Ψυχρό Πόλεμο, όταν ήρθε απότομα ο Οσάμα Μπιν Λάντεν να την ξεβολέψει πάλι.

Αλλά η ιστορία δεν εκτυλίχθηκε καθόλου κατ' αυτό τον τρόπο. Οι Ηνωμένες Πολιτείες χρησιμοποίησαν το τέλος του Ψυχρού Πολέμου όχι ως ευκαιρία να μιλήσουν για δουλειά και ευημερία αντί για ελευθερία και για δυνάμεις του κακού, αλλά ως ευκαιρία να εκμεταλλευτούν το γεγονός ότι τώρα ήταν η μόνη υπερδύναμη που απέμεινε, αναδιαρθρώνοντας τον υπόλοιπο πλανήτη σύμφωνα με τα εθνικά της συμφέροντα. Με μια δόση ειρωνείας, μετά το τέλος μιας παρατεταμένης περιόδου έντονων ιδεολογικών συγκρούσεων, μια άκρως ιδεολογική πολιτική ενισχύθηκε παρά τροποποιήθηκε. Μια νέα οικονομική αφήγηση ξεπρόβαλε πάνω στα ερείπια της παλιάς. Αυτή η δυτική εκδοχή φανατισμού βρέθηκε αντιμέτωπη με μια εξίσου ολέθρια ισλαμική φλέβα δογματικής απολυταρχίας. Η ιδεολογία, όπως φάνηκε, δεν ήταν πλέον τελειωμένη. Τα πιστεύω του εκσυγχρονισμού και της εκκοσμίκευσης – η πεποίθηση ότι ένας τεχνολογικά διεπιστημονικός κόσμος, εφοδιασμένος με μια κατάλληλα εγκόσμια, πραγματιστική, ανοικτή κοσμοθεωρία, θα εκδίωκε τον μύθο, την ιεραρχία, τη θρησκεία και τις απολυταρχικές αξίες – έμοιαζαν ξαφνικά συντρίμια. Η υπερδομή ήταν προφανώς απρόθυμη να συμμορφωθεί τόσο πειθήνια στη βάση. Η θρησκεία γινόταν ισχυρότερη, όχι πιο αδύναμη – τουλάχιστον στον μουσουλμανικό κόσμο και τις Ηνωμένες Πολιτείες, με τη σκεπτικίστρια και αγνωστικίστρια Ευρώπη να πιέζεται και να ασφυκτιά ανάμεσά τους.

Ποιος θα το φανταζόταν ότι η θεολογία θα αποδεικνυόταν τόσο κεντρική στον 21ο αιώνα; Είναι σαν να παρακολουθούμε μια μαζική αναζωπύρωση του νεοπλατωνισμού. Ωστόσο, αυτό δεν στερείται παντελώς λογικής. Ο ύστερος καπιταλισμός γκρεμίζει τα θεμέλια κάτω από τα πόδια ανδρών και γυναικών, μόνο και μόνο για να τους παραδώσει σε κάποιο παραδοσιακό ή καινοφανές σύστημα πίστης. Όσο περισσότερο αποδομείται η ιδεολογία, τόσο περισσότερο δυναμώνει – μια δήλωση που μπορεί να εκληφθεί, μεταξύ άλλων, ως σχόλιο για τις σχέσεις μεταξύ Δύσης και αραβικού κόσμου. Η μουσουλμανική επίθεση στη Δύση έχει λάβει στρατιωτική μορφή· αλλά ο ισλαμικός φονταμενταλισμός που βιώνουμε σήμερα έχει τις ρίζες του στις αρχές

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

του 20ού αιώνα, στην ιδεολογία παρά στην πολιτική, στρατιωτική ή οικονομική αντίδραση στην ηγεμονία της Δύσης. Στην καρδιά της βρίσκεται η πολιτισμική και θρησκευτική διαφωνία. Από μια άποψη, κάτι τέτοιο είναι νερό στον μύλο του μεταμοντερνισμού, ο οποίος έχει από καιρό προσπαθήσει να αντικαταστήσει το πολιτικό και οικονομικό με το πολιτισμικό. Ο μεταμοντερνισμός φαντάστηκε ότι έτσι αντικαθιστούσε τον δογματισμό του φυσικού ή του μεταφυσικού με τον ρευστό αθεμελίωτο σχετικισμό του πολιτισμικού. Δεν περίμενε καθόλου ότι ο ίδιος ο πολιτισμός θα γινόταν σε ορισμένες περιπτώσεις μια νέα μορφή απολυταρχίας και θεμελιωτισμού, εξίσου επικίνδυνος με οποιοδήποτε άλλο πολιτικό δόγμα. Για την ακρίβεια, ήταν πιο επικίνδυνος από κάποιες απόψεις, καθώς ο πολιτισμός είναι ιστορία και εμπειρία και όχι πρόταση που μπορεί να υιοθετηθεί ή να διαψευστεί με τη χρήση της λογικής.

Έχει λοιπόν η έννοια της ιδεολογίας επανέλθει στην ημερήσια διάταξη της διανόησης; Όχι ακριβώς. Για κάποιους κύκλους ακροαριστερών ομολογουμένως δεν έφυγε ποτέ. Και όσον αφορά κάποια ρεύματα μεταδομισμού ή μεταμοντερνισμού που ένιωθαν άβολα με αυτή την έννοια, αυτά είτε πέθαναν από γηρατειά ή εξάντληση, είτε έχουν μαραζώσει μέσα στο νέο πολιτικό κλίμα. Παρ' όλα αυτά, μετά βίας θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπήρξε σημαντική αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την ιδεολογία από τότε που πρωτοδημοσιεύθηκε αυτό το βιβλίο – ίσως επειδή η θεωρία δεν έχει ακόμα βρει τον χρόνο να συμβαδίσει με την πρακτική. Αλλά υπάρχει ένας πιο σοβαρός λόγος για αυτή την έλλειψη ανανέωσης του ενδιαφέροντος. Είναι ωσάν η Δύση ακόμα να μην έχει αποφασίσει αν θα πρέπει να εμπλακεί με την ιδεολογία ή όχι, με την έννοια της συμμετοχής σε μια ανοιχτή μάχη ανταγωνιστικών συστημάτων αξιών. Πρόκειται για μια ασαφή κατάσταση που αντικατοπτρίζεται, τούτη των ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές, στο ζεύγος Μπους-Μπλερ – ο πρώτος ξεδιάντροπα ιδεολογικός, ο δεύτερος κρύβει ακόμα την τάση του για εξτρεμιστικές πολιτικές κάτω από το πέπλο του μετα-ιδεολογικού πραγματισμού. Ποιος από αυτούς προμηνύει το μέλλον του παγκόσμιου καπιταλισμού;

Ή, για να το πούμε διαφορετικά, μήπως ηθική ανωτερότητα σημαίνει χαμηλό ιδεολογικό προφίλ; Πρέπει να ισχυριστεί η Δύση ότι είναι ανώτερη από τους εχθρούς της, επειδή ακριβώς οι πράξεις της καθορίζονται από τον Λόγο (reason)⁴ και όχι από τη θεωρία; Και δεν θα συνιστούσε πολιτική ήττα το να επιτρέψει στους ανταγωνιστές της να την αναγκάσουν να φορέσει εκείνο το είδος ιδεολογικού ζουρλομανδύα που οι ίδιοι υπερηφανεύονται ότι φορούν; Αυτό που θέλει εξάλλου ο καθένας είναι να διαφημίσει τις αξίες του ως φυσικές και οικουμενικές, κι όχι ως έναν ιστορικό τρόπο ζωής απέναντι σε έναν άλλο. Ή μήπως όλο αυτό παραείναι αισιόδοξη εκτίμηση και η πραγματικότητα είναι ότι, δεδομένου ότι η πραγματιστική πολιτική χάθηκε μαζί με τα θύματα της 11ης Σεπτεμβρίου, βρισκόμαστε τώρα σε μετα-μετα-ιδεολογική εποχή όπου, σύμφωνα με τη φράση του Τόνι Μπλερ, έχουν βγει τα μαχαίρια;

Και οι δύο δρόμοι ενέχουν σαφείς κινδύνους για τη Δύση. Η ιδεολογία, όπως εισηγούμαι σε αυτό το βιβλίο, είναι πάντα πιο αποτελεσματική όταν είναι αόρατη. Παρ' όλα αυτά, με τους φυσικούς πόρους να μειώνονται, τους εχθρούς των ΗΠΑ να ξεπηδούν από παντού, τη σύγκρουση Ανατολής-Δύσης να γιγαντώνεται και τον φονταμενταλισμό να αυξάνεται, δύσκολα πείθει ο ισχυρισμός ότι εμείς είμαστε απλά λογικοί, ενώ οι εχθροί μας είναι ανελέητα ιδεολογικοί. Ο Martin Amis μιλάει για την ανάγκη ενός νέου «δυτικισμού», που υποτίθεται ότι περιλαμβάνει την προώθηση των αποκαλούμενων δυτικών αξιών ως ένα επιθετικό, συνεκτικό, αυτοσυνείδητο ιδεολογικό πρόγραμμα. Αλλά δεν είναι μόνον ότι αυτό θα έβαζε, κατά κάποιον τρόπο, Εμάς στο ίδιο επίπεδο με Αυτούς, ανατρέποντας έναν ολόκληρο πολυμήχανο αγγλικό συντηρητισμό ο οποίος επιμένει ότι η ελευθερία, η δημοκρατία και τα λοιπά δεν μπορούν να συλληφθούν με τέτοιους ατελείς σχηματικούς όρους. Είναι επίσης ότι η Δύση θα αναγκαζόταν να είναι δραστικά επιλεκτική όσον αφορά τα είδη των αξιών που χαρακτηρίζουν

4. [Σ.τ.Μ.] Το *discourse* αποδίδεται ως *λόγος*, σε αντιδιαστολή με το *reason* που μεταφράζεται ως *Λόγος* ή *ορθός λόγος*.

την ιστορία της (γενοκτονία; ρατσισμός; ιμπεριαλιστική βία;), καθώς δεν μπορεί να ξεγλιστρήσει ορίζοντας αυτά τα φαινόμενα ως λυπηρές παρεκκλίσεις. Είναι υπερβολικά εύκολο για την αριστερά να απα- ντήσει σε αυτή την κίνηση υποδεικνύοντας ότι καθετί πολύτιμο και καθετί αποκρουστικό στην ιστορία της Δύσης είναι σε μεγάλο βαθμό πλευρές του ίδιου νομίσματος. Η ελευθερία είναι σίγουρα μια αξία για την οποία αξίζει κανείς να αγωνιστεί – αρκεί να αναγνωρίζει ότι όταν παίρνει την ιστορικά πιθανή μορφή της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, θα με- τατραπεί πολύ γρήγορα σε πολυεθνικές εταιρείες (με επακόλουθο την παρακμή της δημοκρατίας και της ατομικής ελευθερίας) και σε αλλη- λοκτόνες παγκόσμιες αντιπαλότητες (με τα αναπόφευκτα επακόλουθα του πολέμου, των βασανιστηρίων, της συνωμοσίας, της βιαιότητας και ούτω καθεξής). Το πρόβλημα με τη Δύση δεν είναι ότι οι κυρίαρχες αξίες της είναι κίβδηλες. Είναι ότι πάντοτε τις προδίδει. Σε αυτό το ση- μείο, μοιάζει με εκείνους τους μουσουλμάνους που προσεύχονται στον Αλλάχ, ενώ κάνουν έρευνα για χημικά όπλα. Ο καλύτερος τρόπος για να διατηρήσει κάποιος τις αξίες του είναι να τις εφαρμόζει στην πράξη.

Η πολιτική που βασίζεται στην πίστη, όπως αποκαλείται, μάλλον δεν θα επιβιώσει για πολύ μετά τον Τζορτζ Γ. Μπους. Ακόμα κι έτσι, από τότε που πρωτοδημοσιεύθηκε αυτό το βιβλίο, η ιδεολογία έχει επιστρέψει στον κόσμο μας σε μεγάλη κλίμακα και είναι πιθανό ότι έχει έρθει για να μείνει. Οι μεγάλες αφηγήσεις δεν έχουν σταματήσει. Αν η σύγκρουση ανάμεσα στο κεφάλαιο και το Κοράνι (ή μια ορισμέ- νη προκατειλημμένη ανάγνωσή του) δεν συγκροτεί μια τέτοια αφή- γηση, δύσκολα θα βρούμε κάτι άλλο που να τη συγκροτεί. Σε αυτό το επίπεδο, οι μεταμοντερνιστές και οι έμποροι του Θανάτου της Ιστορί- ας έχουν σίγουρα διαψευστεί. Σε ένα άλλο επίπεδο, ωστόσο, ο μεταμο- ντερνισμός φαίνεται να επικυρώνεται – διότι δεν θα τα αποφεύγαμε όλα αυτά, αν Ανατολή και Δύση μαζί είχαν συμφωνήσει στις αξίες του πλουραλισμού, του αντι-θεμελιωτισμού και του σεβασμού της πολι- τισμικής διαφοράς; Δεν είναι ένας χαλαρός μεταμοντέρνος σχετικι- σμός η πιο αποτελεσματική θεραπεία για τους απολυταρχισμούς των Τεξανών και των Ταλιμπάν, όπως περίπου μια δόση φιλοσοφικού

αντι-θεμελιωτισμού είναι το πιο σίγουρο γιατρικό για τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό;

Αυτή η θέση έχει καπιτς άξιο λόγου. Ο μεταμοντέρνος πλουραλισμός είναι ασφαλώς προτιμότερος από τον βομβαρδισμό λαϊκών αγορών. Αλλά ο μεταμοντερνισμός έχει επίσης αποδειχθεί εξαιρετικά ακατάλληλος να αντιμετωπίσει τα είδη των πολιτικών και υλικών πραγματικοτήτων στα οποία βασίζεται η πολιτισμική συνύπαρξη. Γενικά, έχει ασχοληθεί περισσότερο με το θέμα της ταυτότητας παρά με το πετρέλαιο. Ο πραγματισμός αυτού του τύπου μπορεί να παραγάγει μερικές τελικές λύσεις· αλλά δεν φαίνεται να είναι αρκετά φιλόδοξος πολιτικά για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Ένας λόγος, που όμως δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της μελέτης, για τον οποίο η ιδεολογία κατέστη αμφιλεγόμενη έννοια είναι εν μέρει γιατί παραχώρησε έδαφος στην έννοια του πολιτισμού, που φαινόταν ικανή να κάνει πάνω κάτω την ίδια δουλειά με πιο ευέλικτο τρόπο. Ο πολιτισμός σίγουρα εμπλέκεται στον πόλεμο ανάμεσα στο κεφάλαιο και το Κοράνι. Αλλά ο πολιτισμός δεν αρκεί για να εξηγήσεις τα πάντα, ούτε γενικά, ούτε σε αυτή την περίπτωση. Ο επονομαζόμενος πόλεμος κατά της τρομοκρατίας είναι ζήτημα δεσποτισμού και δημοκρατιών, φτώχειας και εξουσίας, αποικιοκρατίας και νεο-ιμπεριαλισμού, οικονομικών πόρων και γεωπολιτικών πραγματικοτήτων, διαλυμένων και αναδυόμενων κρατών, ενώ το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας βρίσκεται κάπως πιο χαμηλά στην ημερήσια διάταξη. Ο Οσάμα μπιν Λάντεν δεν αγωνίζεται για το δικαίωμά του να είναι ο εαυτός του.

Αυτό λοιπόν μπορεί να είναι ένας ακόμη λόγος για την επιστροφή της ιδεολογίας: το γεγονός ότι ο πολιτισμός, που επιδίωξε να ενεργήσει ως υποκατάστατό της, δεν είναι κατ' αρχάς κάτι τέτοιο, και κατά δεύτερον έχει αποδειχθεί κατώτερος των περιστάσεων στην παγκόσμια κρίση που αντιμετωπίζουμε. Οι πολιτισμοί είναι τώρα αυτό που καταστρέφεται από ένα σύνολο παγκόσμιων δυνάμεων που δεν έχουν έρεισμα σε αυτούς και οι οποίες είναι εντελώς αδιάφορες για τις ιδιαιτερότητές τους. (Η άλλη μεγάλη κρίση που αντιμετωπίζουμε αφορά ακριβώς το αντίθετο του πολιτισμού: τη Φύση. Αν και η υπερθέρμαν-

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ση του πλανήτη προκαλείται από τον ανθρώπινο παράγοντα, δεν είναι η πολιτισμική διαφορά ή ταυτότητα που την προκάλεσε, ή που θα συμβάλει στη μείωση της θερμοκρασίας του πλανήτη.)

Ένας λόγος για τον οποίο η έννοια της ιδεολογίας επέστρεψε πρακτικά αλλά όχι τόσο θεωρητικά είναι ότι εξακολουθεί να υπάρχει ελπίδα σε ορισμένους κύκλους ότι η μεταμοντέρνα πολιτισμική θεωρία μπορεί να προσφέρει το ουσιαστικό αντίδοτο στις υπαρκτές φρίκες της ιδεολογίας. Το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι ότι προλαμβάνει τη στείρα αντιπαράθεση της μιας ιδεολογίας («δυτικισμός») με μία άλλη. Το μειονέκτημα είναι ότι οι ιδέες του πολιτισμού, του αντι-θεμελιωτισμού, της διαφοράς και των λοιπών είναι απλά πολύ αδύναμες και θεωρητικιστικές για να κινητοποιήσουν πολιτικές δυνάμεις. Κληρονομούν την παραδοσιακή πολιτική ανικανότητα ενός *bien-pensant* φιλελευθερισμού. Και αρχίζουν να μοιάζουν όλο και περισσότερο με το πολιτικό βάρος μιας παλιότερης, λιγότερο τραγικής και τρομοκρατημένης εποχής.

Εδώ ασφαλώς η αριστερά μπορεί να παρέμβει αποφασιστικά. Και τούτο διότι ενώ δεν εγκατέλειψε ποτέ την έννοια της ιδεολογίας, και από αυτή την άποψη αποδεικνύεται απόλυτα επίκαιρη και όχι οικτρά ξεπερασμένη, αυτό που η αριστερά κατά παράδοση χρησιμοποιεί εναντίον της έννοιας αυτής δεν είναι ένα σύστημα αξιών, όπως ο «δυτικισμός», αλλά μια θεμελιώδης υλική κριτική. Δεν ρωτά πώς ένα σύνολο αξιών πρέπει να αντιμετωπίσει ένα άλλο, όπως στην τρέχουσα, δραστικά αναγωγική συζήτηση για τη δημοκρατία ως το αντίθετο του αυταρχισμού (άραγε τα στρατόπεδα βασανιστηρίων και οι φυλακές της Δύσης από ποια πλευρά βρίσκονται;). Αντίθετα, επιδιώκει να εκθέσει τις υλικές προϋποθέσεις αυτών των αξιών και ιδεών και με αυτό τον τρόπο να νικήσει τις πιο θανατηφόρες πτυχές τους, μετασχηματίζοντας τις συνθήκες που τις προκαλούν. Αυτό ακριβώς είναι αναμφίβολα αναγκαίο σήμερα περισσότερο από ποτέ.

T.E.
Δουβλίνο, 2006

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΑΣ ΣΚΕΦΤΟΥΜΕ το ακόλουθο παράδοξο. Την τελευταία δεκαετία γίναμε μάρτυρες μιας αξιοσημείωτης αναζωπύρωσης ιδεολογικών κινημάτων σε ολόκληρο τον κόσμο. Στη Μέση Ανατολή ο ισλαμικός φονταμενταλισμός έχει αναδυθεί ως ισχυρή πολιτική δύναμη. Στον αποκαλούμενο Τρίτο Κόσμο και σε μια περιοχή των Βρετανικών Νήσων ο επαναστατικός εθνικισμός εξακολουθεί να μάχεται την ιμπεριαλιστική εξουσία. Σε μερικά μετακαπιταλιστικά κράτη του ανατολικού μπλοκ ένας σθεναρός ακόμη νεοσταλινισμός μάχεται εμμονικά μια σειρά αντιπολιτευτικών δυνάμεων. Το ισχυρότερο καπιταλιστικό έθνος στην ιστορία έχει σαρωθεί απ' άκρη σ' άκρη από ένα ιδιαίτερα επιβλαβές παρακλάδι του Ευαγγελικού Χριστιανισμού. Όλη αυτή την περίοδο η Βρετανία υπέμεινε ιδεολογικά το πιο επιθετικό και κατηγορηματικό καθεστώς που μπορούμε να θυμηθούμε, σε μια κοινωνία που παραδοσιακά προτιμά τις κύριες αξίες της να παραμένουν υπόρρητες και αόριστες. Εν τω μεταξύ, κάπου στο στρατόπεδο της αριστεράς, διακηρύσσεται ότι η έννοια της ιδεολογίας είναι πλέον παρωχημένη.

Πώς εξηγείται αυτός ο παραλογισμός; Γιατί σε έναν κόσμο που ταλανίζεται από ιδεολογικές διαμάχες η ίδια η έννοια της ιδεολογίας έχει εξανεμιστεί εντελώς από τα κείμενα του μεταμοντερνισμού και μεταδομισμού⁵; Η θεωρητική ανίχνευση αυτού του αινίγματος είναι

5. Βλ., για παράδειγμα, τη δήλωση του Ιταλού μεταμοντερνιστή φιλοσόφου Gianni Vattimo, ότι το τέλος της νεωτερικότητας και το τέλος της ιδεολογίας συμπί-

ένα θέμα που θα μας απασχολήσει σε αυτό το βιβλίο. Εν συντομία, ισχυρίζομαι ότι τρεις κομβικές θεωρίες της μεταμοντέρνας σκέψης δρομολόγησαν την απαξίωση της κλασικής έννοιας της ιδεολογίας. Η πρώτη από αυτές βασίζεται στην απόρριψη της έννοιας της αναπαράστασης – ουσιαστικά μια απόρριψη ενός *εμπειριστικού* μοντέλου αναπαράστασης, όπου μαζί με το αναπαραστασιακό κομμάτι πετάχτηκε αδιάφορα και το εμπειριστικό. Η δεύτερη περιστρέφεται γύρω από έναν επιστημολογικό σκεπτικισμό, σύμφωνα με τον οποίο η ίδια η πράξη αναγνώρισης μιας μορφής συνείδησης ως ιδεολογίας απαιτεί μια αβάσταχτη ιδέα απόλυτης αλήθειας. Δεδομένου ότι η τελευταία προσελκύει πολύ λίγους θιασώτες στις μέρες μας, θεωρείται ότι ακολούθως θα καταρρεύσει και η πρώτη. Δεν μπορούμε να στιγματίσουμε τον Πολ Ποτ ως μισαλλόδοξο σταλινικό, καθώς αυτό θα υπονοούσε μια κάποια μεταφυσική βεβαιότητα για το τι συνεπάγεται το να μην είναι κάποιος μισαλλόδοξος σταλινικός. Η τρίτη θεωρία αφορά μια αναδιατύπωση των σχέσεων μεταξύ ορθολογισμού, συμφερόντων και εξουσίας, κατά τρόπο λίγο πολύ νεονιτσεϊκό, η οποία υποτίθεται ότι καθιστά την όλη έννοια της ιδεολογίας περιττή. Συνολικά, θεωρήθηκε ότι αυτές οι τρεις θέσεις αρκούν για να ξεφορτωθούμε το όλο ζήτημα της ιδεολογίας, ακριβώς την ιστορική στιγμή που μουσουλμάνοι διαδηλωτές χτυπούν το μέτωπό τους μέχρι να ματώσει, και Αμερικανοί αγρότες προσμένουν την επικείμενη ανάληψή τους στον παράδεισο, με Κάντιλακ και όλα τα συναφή.

Ο Hegel παρατηρεί κάπου ότι όλα τα μεγάλα ιστορικά συμβάντα λαμβάνουν χώρα, ούτως ειπείν, δύο φορές. (Ξέχασε να προσθέσει: την πρώτη φορά ως τραγωδία, τη δεύτερη ως φάρσα.) Η τωρινή σύνθλιψη της έννοιας της ιδεολογίας είναι κατά κάποιον τρόπο ανακύκλωση της επονομαζόμενης εποχής του «τέλους της ιδεολογίας» που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· αλλά από τη στιγμή που εκείνο το κίνημα μπορούσε τουλάχιστον να εξηγηθεί εν μέρει ως επώδυνη

πτουν. “Postmodern Criticism: Postmodern Critique”, στο David Woods (επιμ.), *Writing the Future*, Λονδίνο, 1990, σ. 57.

απάντηση στα εγκλήματα του φασισμού και του σταλινισμού, κανένα αντίστοιχο πολιτικό σκεπτικό δεν δικαιολογεί τη δημοφιλή στις μέρες μας αποστροφή για την ιδεολογική κριτική. Επιπλέον, η σχολή του «τέλους της ιδεολογίας» ήταν ολοφάνερα δημιούργημα της πολιτικής δεξιάς, τη στιγμή που ο δικός μας «μετα-ιδεολογικός» εφησυχασμός αρκετά συχνά καταθέτει ριζοσπαστικά διαπιστευτήρια. Εάν οι θεωρητικοί του «τέλους της ιδεολογίας» αντιμετωπίζουν κάθε ιδεολογία ως κάτι εγγενώς περικλειστο, δογματικό και άκαμπτο, η μετανεωτεριστική σκέψη τείνει να βλέπει το σύνολο της ιδεολογίας ως τελεολογικό, «ολοκληρωτικό», με μεταφυσική βάση. Καταφανώς παραπονημένη κατ' αυτό τον τρόπο, η έννοια της ιδεολογίας καταλήγει σε πειθήνια αυτοακύρωση.

Η εγκατάλειψη της έννοιας της ιδεολογίας αντιστοιχεί σε μια πιο διστακτική πολιτική, διάχυτη σε ολόκληρα τμήματα της πάλαι ποτέ επαναστατικής αριστεράς, τα οποία, απέναντι σε έναν επιθετικό για την ώρα καπιταλισμό, έχουν τραπεί σε συνεχή επαίσχυντη υπαναχώρηση από «μεταφυσικά» θέματα όπως η ταξική πάλη και οι τρόποι παραγωγής, η επαναστατική δράση και η φύση του αστικού κράτους. Είναι ομολογουμένως κάπως ντροπιαστικό για αυτή τη θέση το γεγονός ότι, ακριβώς τη στιγμή που αποκήρυσε την έννοια της επανάστασης ως μεταφυσικό φληνάφημα, αυτή θα ξεσπούσε εκεί όπου ήταν λιγότερο αναμενόμενο, στις σταλινικές γραφειοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης. Αναμφίβολα ο πρόεδρος Τσαουσέσκου ξόδεψε τις τελευταίες στιγμές του στη γη υπενθυμίζοντας στους εκτελεστές του ότι η επανάσταση είναι μια ξεπερασμένη έννοια, ότι υπάρχουν μόνο μικροστρατηγικές και τοπικές αποδομήσεις, και ότι η ιδέα ενός «συλλογικού επαναστατικού υποκειμένου» ανήκε ανεπιστρεπτί στο παρελθόν. Ο σκοπός αυτού του βιβλίου είναι, κατά μια έννοια, αρκούντως μετριοπαθής – να αποσαφηνίσει κάτι από την περίπλοκη εννοιολογική ιστορία του όρου «ιδεολογία». Όμως προσφέρεται επίσης ως πολιτική παρέμβαση σε αυτά τα ευρύτερα ζητήματα, και κατ' επέκταση ως πολιτική απάντηση στην τελευταία αυτή προδοσία των γραφειοκρατών.

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Ένα ποίημα του Thom Gunn μιλά για έναν Γερμανό κληρωτό στρατιώτη στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ο οποίος διακινδύνευσε τη ζωή του βοηθώντας τους Εβραίους να ξεφύγουν από τα χέρια των ναζί:

Τα μάτια του, το ξέρω, αλλιώςτικά,
Δεν ήταν με των άλλων ίδια,
Μη και λαθέψει τους ανθρώπους που 'βλεπε
ή για θεούς ή για σκουπίδια.

Αυτό που κάνει άνδρες και γυναίκες κατά καιρούς να θεωρούν ο ένας τον άλλο θεό ή σκουπίδι είναι η ιδεολογία. Κάποιος μπορεί να κατανοήσει επαρκώς πώς τα ανθρώπινα όντα είναι πιθανό να πολεμούν και να δολοφονούν για καλούς υλικούς σκοπούς – σκοπούς που συνδέονται, για παράδειγμα, με τη φυσική τους επιβίωση. Είναι πολύ πιο δύσκολο να καταλάβουμε πώς φτάνουν να το κάνουν στο όνομα ενός πράγματος εμφανώς αφηρημένου, όπως οι ιδέες. Ωστόσο, οι ιδέες είναι αυτό με το οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες ζουν, και ενίοτε αυτό για το οποίο πεθαίνουν. Αν ο στρατιώτης του Gunn δραπέτευσε από την ιδεολογική κατάσταση των συναδέλφων του, πώς κατάφερε να το κάνει; Έδρασε με τέτοιο τρόπο στο όνομα μιας εναλλακτικής, πιο οικτίρμονος ιδεολογίας, ή απλώς είχε μια ρεαλιστική οπτική για τη φύση των πραγμάτων; Μήπως τα αλλιώςτικά μάτια του εκτίμησαν τους άνδρες και τις γυναίκες γι' αυτό που ήταν, ή μήπως οι αντιλήψεις του ήταν κατά κάποιον τρόπο τόσο προκατειλημμένες όσο αυτές των συντρόφων του, αλλά με τρόπο που εμείς τυχαίνει μάλλον να εγκρίνουμε παρά να καταδικάζουμε; Έδρασε ο στρατιώτης ενάντια στα δικά του συμφέροντα, ή στο όνομα κάποιου βαθύτερου συμφέροντος; Είναι η ιδεολογία απλώς ένα «λάθος», ή έχει πιο σύνθετο ασύλληπτο χαρακτήρα;

Η μελέτη της ιδεολογίας είναι, μεταξύ άλλων, μια έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι ίσως να καταλήγουν να επενδύουν στη δική τους δυστυχία. Αυτό συμβαίνει επειδή η καταπίεση μερικές φορές συνοδεύεται από αδιόρατα πλεονεκτήματα, και για αυτό είμαστε ενίοτε πρόθυμοι να την ανεχτούμε. Ο πιο αποτελεσματικός

καταπιεστής είναι αυτός που πείθει τους υπηκόους του να αγαπούν, να επιθυμούν και να ταυτίζονται με τη δύναμή του· και κάθε πρακτική πολιτικής χειραφέτησης ενέχει έτσι τη δυσκολότερη μορφή απελευθέρωσης, την απελευθέρωση του εαυτού μας από τον ίδιο μας τον εαυτό. Ωστόσο, και η άλλη όψη της ιστορίας είναι εξίσου σημαντική. Γιατί εάν μια τέτοια κυριαρχία αποτύχει να εξασφαλίσει στα θύματά της επαρκή ικανοποίηση για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε είναι βέβαιο ότι τελικά θα επαναστατήσουν εναντίον της. Εάν είναι λογικό να συμβιβαζόμαστε με ένα αμφίβολο μείγμα δυστυχίας και οριακής ευχαρίστησης όταν οι πολιτικές εναλλακτικές λύσεις φαίνονται επικίνδυνες και ασαφείς, τότε είναι εξίσου λογικό να εξεγερθούμε όταν η εξαθλίωση υπερिσχύει σαφώς της ικανοποίησης, και όταν φαίνεται πιθανό μια τέτοια ενέργεια να επιφέρει περισσότερα κέρδη παρά απώλειες.

Είναι σημαντικό να δούμε ότι στην κριτική της ιδεολογίας θα λειτουργήσουν μόνο αυτές οι παρεμβάσεις που φαίνονται λογικές στο ίδιο το μυστικοποιημένο υποκείμενο. Με αυτή την έννοια η «ιδεολογική κριτική» έχει μια ενδιαφέρουσα συνάφεια με τις τεχνικές της ψυχανάλυσης. Ο «κριτικισμός», με την έννοιά του στον Διαφωτισμό, συνίσταται στο να παραθέτει σε κάποιον τι πάει στραβά με την κατάστασή του, από μια εξωτερική, ίσως «υπερβατολογική» πλεονεκτική θέση. Η «κριτική» είναι αυτή η μορφή λόγου που επιδιώκει να οικειοποιηθεί την εμπειρία του υποκειμένου εκ των έσω, προκειμένου να εκμαιεύσει εκείνα τα στοιχεία της εμπειρίας του που ξεπερνούν την παρούσα κατάστασή του. Ο «κριτικισμός» διδάσκει σήμερα σε αμέτρητους άνδρες και γυναίκες ότι η απόκτηση μαθηματικών γνώσεων είναι ένας εξαιρετικός πολιτισμικός στόχος· η «κριτική» αναγνωρίζει ότι θα αποκτήσουν αυτές τις γνώσεις αρκετά γρήγορα, εάν διακυβεύονται οι μισθοί τους. Επομένως, η κριτική της ιδεολογίας συνάγει ότι κανείς δεν είναι πάντα *εξ ολοκλήρου* μυστικοποιημένος – ότι εκείνοι που υφίστανται καταπίεση βιώνουν *ακόμη και τώρα* ελπίδες και επιθυμίες που θα μπορούσαν στην πραγματικότητα να εκπληρωθούν μόνο από τον μετασχηματισμό των υλικών τους συνθηκών. Αν και απορρίπτει το εξωτερικό σημείο θέασης της ορθολογικότητας του Διαφωτι-

σμού, μοιράζεται με τον Διαφωτισμό αυτή τη θεμελιώδη εμπιστοσύνη στη μετρίως ορθολογική φύση των ανθρώπινων όντων. Κάποιος που θα ήταν εξ ολοκλήρου θύμα ιδεολογικής ψευδαίσθησης δεν θα μπορούσε καν να τους αναγνωρίσει μια αξίωση για χειραφέτηση· και επειδή οι άνθρωποι δεν σταματούν να επιθυμούν, να αγωνίζονται και να οραματίζονται, ακόμη και στις εμφανώς πιο δυσμενείς συνθήκες, η πρακτική της πολιτικής χειραφέτησης είναι μια γνήσια δυνατότητα. Αυτό δεν σημαίνει πως ισχυριζόμαστε ότι τα καταπιεσμένα άτομα τρέφουν κρυφά μια επεξεργασμένη εναλλακτική για τη δυστυχία τους· ισχυριζόμαστε όμως ότι, *άπαξ και* απελευθερωθούν από τα αίτια αυτού του μαρτυρίου, θα πρέπει να μπορούν να κοιτάζουν πίσω, να ξαναγράψουν τις ιστορίες της ζωής τους και να αναγνωρίσουν ότι αυτό που απολαμβάνουν τώρα είναι αυτό που θα είχαν επιθυμήσει προηγουμένως, αν ήταν σε θέση να το συνειδητοποιήσουν. Απόδειξη του ότι κανένας δεν είναι, από ιδεολογικής άποψης, απολύτως αφελής αποτελεί το γεγονός ότι οι άνθρωποι που χαρακτηρίζονται ως κατώτεροι πρέπει πραγματικά να μάθουν να είναι κατώτεροι. Δεν αρκεί για μια γυναίκα ή για έναν αποικιοκρατούμενο να οριστεί ως κατώτερη μορφή ζωής· θα πρέπει ενεργά να *διδαχθούν* αυτό τον ορισμό, και μερικοί από αυτούς αποδεικνύονται εξαιρετικοί μαθητές σε αυτή τη διαδικασία. Είναι εκπληκτικό το πόσο επιδέξιοι, επινοητικοί και εύστροφοι μπορούν να είναι οι άνδρες και οι γυναίκες στο να αποδεικνύουν ότι είναι απολίτιστοι και ανόητοι. Κατά μια έννοια, βέβαια, αυτή η «επιτελεστική αντίφαση» είναι αιτία για πολιτική απογοήτευση· αλλά υπό κατάλληλες συνθήκες είναι μια αντίφαση που μπορεί να κάνει την άρχουσα τάξη να κλάψει πικρά.

Κατά την τελευταία δεκαετία συζήτησα με την Toril Moi την έννοια της ιδεολογίας ίσως συχνότερα και πιο επισταμένα από κάθε άλλο διανοητικό ζήτημα, και οι σκέψεις της επί του θέματος είναι τώρα τόσο στενά συνυφασμένες με τις δικές μου, ώστε το σημείο όπου οι σκέψεις της τελειώνουν και οι δικές μου αρχίζουν να είναι «μη αποφασίσιμο», όπως αρέσκονται να λένε στις μέρες μας. Είμαι ευγνώμων που επωφελήθηκα από το πιο κοφτερό και αναλυτικό μυαλό της. Πρέπει επίσης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

να ευχαριστήσω τον Norman Geras, ο οποίος διάβασε το βιβλίο και μου πρόσφερε την πολύτιμη κρίση του· και είμαι ευγνώμων στον Ken Hirschkop που υπέβαλε το χειρόγραφο του βιβλίου σε μια ιδιαίτερος ενδελεχή ανάγνωση και έτσι με γλίτωσε από πληθώρα ολισθημάτων και κενών. Είμαι επίσης πολύ υπόχρεος στην Gargi Bhattacharyya, που ξέκλεψε γενναιόδωρα χρόνο από την προσωπική της εργασία της προκειμένου να μου προσφέρει πολύτιμη βοήθεια στην έρευνα.

T.E.

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση

Το βιβλίο του Terry Eagleton *Ιδεολογία – Μια εισαγωγή*, παρά το ότι δεν είναι γραμμένο πρόσφατα (ο Μελέτης Λάμπρου έχει μεταφράσει την έκδοση του 2007, ενώ η πρώτη έκδοση κυκλοφόρησε το 1991), έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό στην ελληνική βιβλιογραφία, καθώς παρουσιάζει με τρόπο επεξεργασμένο και συνεκτικό την ιστορία της έννοιας της ιδεολογίας και των θεωριών για τη δομή και τις λειτουργίες της, όπως και την ιστορία της ιδεολογικής κριτικής, από τον Διαφωτισμό μέχρι και τον 20ό αιώνα. Όπως εξηγεί ο ίδιος ο Eagleton: «Η λέξη “ιδεολογία”, μπορεί κανείς να πει, είναι ένα *κείμενο* που υφαίνεται από έναν ολόκληρο ιστό διαφορετικών εννοιολογικών νημάτων· ιχνηλατείται μέσα από αποκλίνουσες ιστορίες, και ίσως είναι πιο σημαντικό να εκτιμήσει κάποιος τι έχει αξία ή τι μπορεί να απορριφθεί σε καθεμιά από αυτές τις γενεαλογίες, παρά να τις συγχωνεύσει με το ζόρι σε μια Μεγάλη Καθολική Θεωρία». Έτσι, το βιβλίο αυτό όχι μόνο εμβαθύνει ουσιαστικά και λεπτομερώς στη μελέτη μιας πληθώρας κειμένων φιλοσόφων, θεωρητικών της λογοτεχνίας, κοινωνιολόγων, γλωσσολόγων κ.λπ., φανερώνοντας ένα εντυπωσιακό εύρος και βάθος γνώσεων, αλλά επιπλέον διερευνά συγκριτικά και αναδεικνύει τις μεταξύ τους σχέσεις, τις ρητές και άρρητες συνομιλίες, συμφωνίες και ασυμφωνίες. Ένα από τα πιο δυνατά και πρωτότυπα σημεία του είναι αυτή ακριβώς η εξόχως διορατική ανάδειξη θεματικών και εννοιολογικών νημάτων που συνδέουν διαφορετικούς μεταξύ τους στοχαστές, επιτρέποντας έτσι να αναδυθούν ζητήματα όπως: με ποιον τρόπο κεί-

μενα του Freud συνομιλούν με τον Marx, ή πώς διασταυρώνεται η έννοια του ασυνειδήτου με εκείνη της ιδεολογίας· ποια ακανθώδη ερωτήματα κληροδότησε ο Schopenhauer στον Nietzsche· ποια μπορεί να είναι η αντιστοίχιση εννοιών όπως η «δομή του συναισθήματος» του Raymond Williams και η «συμπεριφορική ιδεολογία» του Voloshinov, ή η σχέση του «habitus» του Bourdieu με την «πρακτική ιδεολογία» του Althusser· πώς διαφοροποιείται πολλαπλώς η έννοια της «ηγεμονίας» του Gramsci από την ιδεολογία· τι έχει κερδίσει η μελέτη της ιδεολογίας από τη συνάντησή της με τη σημειωτική· γιατί ο Adorno προσοικονομεί τον μεταδοτισμό, και πολλά άλλα.

Βεβαίως, ένας από τους στόχους του βιβλίου είναι να δείξει τη χρησιμότητα της ιδεολογίας ως αναλυτικής κατηγορίας, σε μια εποχή που, τουλάχιστον στα αγγλοσαξονικά πανεπιστήμια, έτεινε να αντικατασταθεί από άλλες έννοιες, όπως ο «πολιτισμός» ή ο «λόγος» (discourse). Για την κατηγορία του λόγου γράφει χαρακτηριστικά ότι τείνει να «διογκώνεται σε σημείο που να καθίσταται ιμπεριαλιστική απέναντι σε όλο τον κόσμο, παρακάμπτοντας τη διάκριση μεταξύ σκέψης και υλικής πραγματικότητας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την υπονόμηση της κριτικής της ιδεολογίας – διότι αν οι ιδέες και η υλική πραγματικότητα είναι αναπόσπαστα συνυφασμένες μεταξύ τους, δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα από πού προέρχονται πραγματικά οι κοινωνικές ιδέες». Παραδόξως, μάλιστα, η ιδεολογία φαίνεται να χάνει έδαφος στο ακαδημαϊκό πεδίο, την ίδια ώρα που η παρουσία της γιγαντώνεται στο επίπεδο της καθημερινότητας και της πολιτικής. Το παράδειγμα του Eagleton είναι η ανεξέλεγκτη αύξηση της παρανοϊκής ισλαμοφοβίας στην Αγγλία και τις ΗΠΑ και ο συνακόλουθος «πόλεμος κατά της τρομοκρατίας», που κήρυξε ο Τζορτζ Γ. Μπους μετά την καταστροφή των Δίδυμων Πύργων στη Νέα Υόρκη το 2001. Αλλά και σήμερα στην Ελλάδα, όπως και σε ολόκληρη τη Δύση, παρατηρούμε μια ανάλογη έξαρση επιθετικού σοβινισμού και ρατσισμού, του είδους που κατά τον Eagleton μόνο μια αριστερή παρέμβαση μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά με τη θεμελιωδώς υλική κριτική της: όχι παραθέτοντας μια σειρά από αξίες απέναντι σε άλλες, αλλά αποκαλύπτοντας τις

υλικές προϋποθέσεις αυτών των αξιών και ιδεών και μετασχηματίζοντάς τις ριζικά.

Ο Eagleton υπήρξε πάντοτε αμετανόητος μαρξιστής. Επομένως, ένα χαρακτηριστικό του βιβλίου αυτού, όπως και ολόκληρου του έργου του, είναι η πολύ συγκεκριμένη, μαρξιστική, «ριζοσπαστική» (στον όρο αυτόν επιμένει ο ίδιος ο Eagleton) πολιτική οπτική της γραφής του. Όπως δήλωσε σε συνέντευξη στην εφημερίδα *Η Αυγή* (21/12/2008), «αν ως επανάσταση εννοεί[ται] ότι η επίτευξη εύλογης δικαιοσύνης στον κόσμο απαιτεί έναν βαθύτατο μετασχηματισμό, δεν βλέπω πώς θα μπορούσε κανείς να ταχθεί στ' αλήθεια κατά της επανάστασης». Δεν διστάζει να δηλώσει ότι η *Ιδεολογία* είναι πολεμικό κείμενο, και με γνώμονα ακριβώς την αποτελεσματικότητα καθεμιάς από τις θεωρίες που διερευνά για μια ριζοσπαστική πολιτική πρακτική, κρίνει κάποτε αυστηρά τους στοχαστές που εξετάζει, ειδικά τους σύγχρονους του μεταμοντερνιστές, όπως τον Jean Baudrillard και τον Stanley Fish. Είναι γεγονός ότι το βιβλίο είναι ρητά στρατευμένο, και αυτό το στοιχείο, που παραπέμπει στο θεωρητικό και πολιτικό πλαίσιο της δεκαετίας κατά την οποία γράφτηκε, πρέπει να ληφθεί υπόψη από τον σημερινό αναγνώστη. Η αξία και η χρησιμότητά του είναι εν πολλοίς ανεξάρτητες από τον βαθμό συμφωνίας (ή διαφωνίας) με τις επιμέρους αναλύσεις του για τους θεωρητικούς που εξετάζει.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο Eagleton όχι μόνο δεν αγνοεί τις θεωρητικές επεξεργασίες που αναπτύχθηκαν μετά τη λεγόμενη «γλωσσική στροφή» του δορισμού και μεταδορισμού, αλλά, αντιθέτως, τις γνωρίζει καλά, συνδιαλέγεται με αυτές, αναγνωρίζει τη θεωρητική συμβολή τους, πάντα με κριτική διάθεση βέβαια, και εντέλει τις αξιοποιεί συνυφαίνοντάς τις με μαρξιστικές προκειμένες. Όπως γράφει στον Επίλογο, «η ιδεολογία έχει να κάνει [...] με ορισμένα συγκεκριμένα αποτελέσματα λόγου [...]. Αντιπροσωπεύει τα σημεία όπου η εξουσία επιδρά επί ορισμένων εκφορών και εγγράφεται σιωπηρά στο εσωτερικό τους, [...] αποσκοπεί στο να αποκαλύψει κάτι από τη σχέση μεταξύ μιας εκφοράς και των υλικών συνθηκών δυνατότητάς της, όταν αυτές οι συνθήκες δυνατότητας θεωρούνται υπό το πρίσμα ορισμένων

αγώνων εξουσίας, κρίσιμων για την αναπαραγωγή (ή [...] την αμφισβήτηση) μιας ολόκληρης μορφής κοινωνικής ζωής».

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι το βιβλίο *Ιδεολογία – Μια εισαγωγή* προσφέρει πολύ περισσότερα από μια απλή επισκόπηση. Απευθύνεται κατ' αρχάς σε πανεπιστημιακούς δασκάλους, και σε φοιτητές και φοιτήτριες τόσο προπτυχιακών όσο και μεταπτυχιακών προγραμμάτων σπουδών, κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, κοινωνικής θεωρίας, πολιτικής φιλοσοφίας, αλλά και λογοτεχνίας. Ως καθηγητής λογοτεχνίας, ο Eagleton συσχετίζει τις θεωρίες ιδεολογίας και με τη λογοτεχνική παραγωγή, και ασχολείται και με στοχαστές βασικά γνωστούς ως θεωρητικούς της λογοτεχνίας (όπως τον Roland Barthes ή τον Paul de Man). Το ύφος της γραφής του είναι χαρακτηριστικά προσωπικό, με πνευματώδες χιούμορ που κάποτε γίνεται καυστικό, και είναι απαλλαγμένο από κάθε επίφαση αποστασιοποίησης ή ανιδιοτέλειας. Αυτό είναι χρήσιμο, καθώς προκαλεί, κινητοποιεί μια κριτική και συμμετοχική ανάγνωση σε μια δύσκολη και περίπλοκη κριτική συζήτηση, διαλύοντας κάθε ψευδαίσθηση που πιθανόν να διατηρούν αρκετοί αναγνώστες και αρκετές αναγνώστριες σήμερα, τουλάχιστον στην Ελλάδα, ότι η επιστημονική γνώση που εκπροσωπείται από τα πανεπιστημιακά συγγράμματα είναι μια σειρά από αξιωματικές προτάσεις τις οποίες θα μπορούσαν με ασφάλεια να απομνημονεύσουν. Επιπλέον, όμως, καθώς συνδυάζει τη συστηματική βιβλιογραφική έρευνα και τον επιστημονικό σχολαστικισμό του ακαδημαϊκού δασκάλου με ένα γλαφυρό ύφος συνομιλίας, θα κρατήσει ζωντανό το ενδιαφέρον κάθε αναγνώστη εντός ή εκτός πανεπιστημιακού χώρου.

Ευγενία Σηφάκη